

ТУРЕЦЬКИЙ АОРИСТ ТА ЕКВІВАЛЕНТНІ ЗАСОБИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

СОРОКІН С.В.

Київський національний лінгвістичний університет

The article deals with the Turkish aorist that is treated as equivalent to the corresponding form in Ukrainian proceeding from comparative and typological perspectives. The aorist is investigated as a part of the temporal-aspectual complex in the Turkish language. The functional and communicative characteristics of the Turkish aorist, as well as its temporal, aspectual, and modal functions are studied. Turkish aorist is compared to relevant forms in Ukrainian. The study relies for its approach, on the one hand, upon comparative and, on the other hand, upon the functional method for the investigation of language facts and phenomena. The principal methodological approaches within the framework of the functional method are as follows: anthropocentric, linguocognitive, ethno-psycholinguistic and linguocultural.

Пріоритетним напрямом сучасної лінгвістичної науки є дослідження мовних явищ у функціонально-комунікативному аспекті – з погляду їхнього функціонування в процесі комунікації. Вихідним положенням функціонального дослідження є визнання комунікативної функції основною функцією мови, при цьому всі інші можливі функції (їхній набір різниться залежно від теоретичного підходу дослідника), насамперед когнітивна, безпосередньо підпорядковуються комунікативній. Методологічною передумовою функціонального дослідження мовних категорій є його антропоцентрична спрямованість [Штелинг 1996; Кубрякова и др. 1991]. Відповідно до антропоцентричного підходу визнається, що мовні категорії, яким, згідно з положеннями традиційної описової граматики або лексикології, приписується певне значення або сукупність співвіднесених значень, насправді можуть своєрідно переломлюватися в мовленні, набуваючи різних функціональних особливостей залежно від комунікативної ситуації (контексту), мовленнєвої установки адресанта, його ставлення до теми (предмета) висловлення (об'єктивне й суб'єктивне у висловленні, за Ш.Баллі – диктум і модус [Баллі 1955]), мовленнєвого й соціального статусу комунікантів тощо. Теоретичною основою вивчення функціонального аспекту мовних явищ є також положення про функціональну асиметрію мови (за С.О.Карцевським, принцип “асиметричного дуалізму мовного знака”, який передбачає відсутність ізоморфізму між одиницями плану вираження й плану змісту). Визнається, що один і той самий граматичний засіб може виконувати значну кількість функцій у мовленні, так само як і певна функція може реалізовуватися за посередництвом декількох або навіть багатьох засобів. У зв'язку з цим, функціональне дослідження може мати двохаспектне спрямування – від засобу до функції і від функції до засобу. При цьому підкреслюється, що обидва підходи є доцільними з погляду розкриття функціональних особливостей мовних форм; перший з них спрямований на адресата й слугує меті дешифрування комунікативного цілого (тексту, висловлення), другий, орієнтований на адресанта, призначений для вивчення шляхів шифрування, продукування висловлення. Загалом ці два підходи тлумачаться у світлі теорії “пасивної” й “активної” граматики Л.В.Щерби [Щерба 1974]. Існує також комплексний метод, в якому поєднуються два напрямки: від засобу (форми) до функції (перший етап дослідження) і навпаки – від функції до засобів її реалізації (другий етап дослідження) [Бондарко 1984: 6–20]. Дослідження функцій тієї чи іншої форми, а також визначення засобів реалізації досліджуваної функції відбувається на основі методу функціонально-семантичної інтерпретації, який широко використовується в багатьох дослідженнях, наприклад з граматичної семантики [Падучева 1996: 3], а також методу об'єктивного експерименту (звертання до інформанта) [ЛЭС 1990: 591].

Функціонально-комунікативні дослідження явищ та фактів турецької мови, надто ж у порівнянні з явищами та фактами мови української, досі не стали предметом зацікавленості вітчизняних тюркологів. З усього комплексу проблем, які виникають у межах вивчення темпорально-аспектуального комплексу турецької та української мов, жодна не ставала об'єктом окремого спеціального функціонально-типологічного дослідження, чим і викликана актуальність виконаного дослідження. Завданням пропонованої статті є визначення функціонально-комунікативних характеристик турецького аориста в порівнянні з відповідними засобами української мови, виведення сукупності концептів, які реалізуються за посередництвом турецького аориста, визначення схожих та відмінних рис між турецьким аористом та відповідними мовними засобами української мови. Результати виконаного дослідження мають цінність як для теорії турецької мови, так і для практики перекладу з турецької мови на українську й навпаки (наприклад, у сфері створення комунікативних граматик, посібників з теорії та практики перекладу тощо). Об'єктом дослідження в пропонованій статті є функціональний аспект турецького аориста. Дана розвідка являє собою частину наукового дослідження, присвяченого визначенню й дескрипції функціональних характеристик темпорально-аспектуального комплексу турецької мови в порівнянні з комплексом аналогічних явищ в українській мові [Сорокін 2003-1; Сорокін 2003-2; Сорокін 2003-3; Сорокін 2003-4; Сорокін 2003-5; Sorokin 2003]. Таким чином, методологічною основою дослідження є, з одного боку, функціональний, а з іншого – порівняльний (порівняльно-типологічний) методи вивчення мовних явищ і фактів; при цьому українська мова приймається за базову мову дослідження, а остаточною метою є визначення функціонально-комунікативних характеристик й особливостей граматичних засобів, які входять до темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, визначення подібностей та відмінностей між названими явищами в турецькій мові та типологічно відмінній від неї українській на ґрунті порівняння відповідних засобів базової та досліджуваної мов. Ключовим методологічним поняттям викладу є поняття “концепту”, властиве лінгвокогнітивному підходу до дослідження мовних явищ і фактів; під концептом ми розуміємо фрагмент екстралінгвістичної дійсності, відображений у когнітивній базі даного етносу, а відтак і в індивідуальному когнітивному просторі кожного представника даного етносу. Концепт є основною одиницею збереження й передачі інформації від покоління до покоління [Красных 2002: 9–34].

Основним формальним елементом темпорально-аспектуального комплексу як в українській, так і в турецькій мові є ви́до-часові форми, між сутнісними характеристиками яких, однак, є істотні відмінності. Так, особливістю турецьких ви́до-часових форм є те, що вони являють собою засоби, які реалізують категорії часу, виду й модальності синкретично – на відміну від аналогічних засобів української мови, які постають винятково як засіб темпоральної локалізації дії. При цьому в українській мові категорії виду й модальності на формальному рівні жодним чином не пов'язані з категорією часу, наприклад, категорія виду існує незалежно від часової форми дієслова й виявляється на лексичному рівні, тому навіть сама назва “ви́до-часові форми” для української мови є, на наш погляд, не цілком коректною.

Аорист, в основі якого, якщо зробити своєрідний діахронічний екскурс, перебуває дієприкметник теперішнього-майбутнього часу, має своїм прототиповим значенням атемпоральність. Від прототипового значення виходять декілька другорядних значень, які, у свою чергу, тією чи іншою мірою перетинаються із значеннями деяких інших ви́до-часових форм турецької мови, насамперед презенса й футурума. Згадуючи про значення й функції аориста в порівнянні з відповідними засобами української мови, слід відзначити такі ключові розбіжності: по-перше, аорист в описаному розумінні не властивий ані сучасній українській мові, ані українській мові в процесі її історичного розвитку, ані слов'янським мовам узагалі. Разом з тим, аорист (ἀόριστος – “невизначений”) існував у давніх слов'янських мовах, однак, на відміну від сучасної турецької мови, позначав нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення, а в момент мовлення вже не була актуальною. Аорист можна побачити найпізніше в 14–15 століттях у мові українських грамот. У новій українській мові він не використовується, за винятком випадків, коли до нього вдаються як до стилістичного прийому з метою стилізації під давню мову [ЕУМ 2000: 30]. По-друге, турецький

аорист перекриває істотну частину значень двох часових форм української мови – теперішнього й майбутнього часу й, по-третє, в українській мові немає жодного еквівалентного засобу відображення всього набору значень турецького аориста, у зв'язку з чим при дескрипції сукупності концептів, які реалізуються за посередництвом турецького аориста, ми говоритимемо лише про низку адекватних засобів української мови, які, однак, жодним чином не відображають усієї складності семантичної структури й функціональних особливостей турецького аориста.

Під аористом у турецькій мові традиційно мається на увазі вищо-часова форма, яка слугує для локалізації дії поза межами будь-яких часових рамок; аорист позначає дію, яка відбулася, відбувається й відбуватиметься завжди (фактично йдеться про дію, яка має характер перманентної, незмінної, природно спричиненої ознаки денотата; її видовий характер – перманентний – перманентно-регулярний або перманентно-континуальний). Як зазначалося вище, прототипове значення аориста виникло із значення відповідного дієприкметника, і хоча аорист у давніші часи використовувався як форма локалізації висловлення в теперішньому часі незалежно від характеристики позначуваного факту, безвідносно до комунікативної ситуації, виникнення інших форм на позначення теперішньої дії (насамперед презенса) спричинило появу в турецькій мові тенденції до звуження семантики й відповідно – зменшення функцій аориста. Поступово аорист передає значну частину своїх функцій презенсові [Acarlar 1972: 224–231]. Загалом ця тенденція дозволяє зробити прогноз якщо не про повне зникнення аориста, то принаймні про втрату ним більшості своїх функцій зі збереженням лише функції позначення концепту атемпоральності.

Аорист у позачасовій функції використовується мовцем у тих висловленнях, які носять характер повідомлення про об'єктивну дію, що не залежить від свідомості чи волі окремої людини, від суб'єктивної думки самого мовця. З погляду модального наповнення такі висловлення завжди є об'єктивними. Концепт атемпоральної (об'єктивної) дії дихотомічно членується на: 1) дії, які є об'єктивними й незаперечними через природні обставини: *Balık suda yaşar* – “Риба живе у воді”, *Dünya güneşin etrafında döner* – “Земля обертається навколо Сонця”, *Baharda bütün tabiat canlanır* – “Навесні вся природа прокидається”, *İnsan doğar, büyür, ölür* – “Людина народжується, росте, помирає”; 2) дії, які є об'єктивними внаслідок традицій, звичаїв, що склалися в усьому людському суспільстві або в певному його прошарку (соціумі), закріплені колективною свідомістю й сприймаються всіма носіями мови як незаперечний факт: *İki kere iki dört eder* – “Два помножити на два дорівнює чотирьом”, *Yasaya göre günde sekiz saat çalışılır, sekiz saatten fazla çalışılmaz* – “Згідно із законом працюють (безособове речення = можна працювати) лише вісім годин на день, а більше восьми годин не працюють (= не можна працювати)”. Зокрема, аорист функціонує в приказках, прислів'ях, які являють собою продукт багатовікового досвіду людей у різних сферах життя: *Can çıkmadıkça huy çıkmaz* – “Доки не відлетить душа, не виправиться характер” (≈ “Горбатого могила виправить”), *Gülme komşuna gelir başına* – “Не смійся над сусідом, бо те саме може трапитися з тобою” (пор. рос. “Кто кому яму копає, тот сам туди попаде”). Концепт атемпоральної дії завжди реалізується за посередництвом аориста й не залежить від суб'єктивної інтерпретації мовця чи від комунікативної ситуації.

У висловленні може бути наявна спеціальна лексична (лексико-граматична) вказівка на об'єктивність теми повідомлення, як-от: *yasaya / kanuna / geleneklere göre...*, *bizde adet önce misafirin sahibin evine gelmesini talep eder* – “...у нас традиція вимагає, щоб спочатку гість відвідав господаря” та ін. Однак такої вказівки може й не бути, оскільки сама семантика аориста обумовлює його функцію позначення об'єктивної атемпоральної дії, оформлення об'єктивного повідомлення; мовець дешифрує висловлення, оформлене аористом, лише в зазначеній формі, тому для носіїв української мови, які вивчають турецьку або займаються перекладами з української на турецьку, важливим чинником є чітке розмежування функцій аориста й інших часових форм, які локалізують висловлення в теперішньому відтинку часу, оскільки сплутування їх може спричинити істотні непорозуміння, адже в турецькій мові жодна інша граматична (вищо-часова) форма не може виступати дублетом аориста у функції позначення атемпоральної об'єктивної дії.

Ще одна функція аориста – віднесення головної дії, а відтак і всього висловлення до площини теперішнього часу. Таке використання аориста обумовлене його основною функцією, описаною в попередньому пункті. Однак, на відміну від функції повідомлення об'єктивного факту, коли відбувається позачасова локалізація висловлення, віднесення дії до теперішнього часу безпосередньо пов'язане з тим, як ситуація – сама дія й контекст – інтерпретується мовцем. Таким чином, різниця між двома описаними використаннями пролягає насамперед на модальному рівні – друге являє собою повідомлення про дію, яка мовцем розцінюється як характерна риса, природно обумовлена властивість денотата, що найчастіше постає у вигляді звички або стану (видовий варіант хабітативності). На відміну від атемпоральної об'єктивної дії, яка є постійною, непідвладною часові природною властивістю позначуваного об'єкта, хабітативна дія розцінюється не як позачасова, а як локалізована нехай навіть у дуже широкому, але все ж таки теперішньому відтинку часу. Таким чином, у даному контексті йдеться про такий концепт, як хабітативна дія, яка може поставати як хабітативна об'єктивно обумовлена та хабітативна суб'єктивно обумовлена; друга завжди позначається за посередництвом презенса [Сорокін 2003-1: 336–343].

Концепт хабітативної об'єктивно обумовленої дії – це позначення дії, яка, на думку мовця, є характерною особливістю, об'єктивно (природною) рисою денотата, постає як стійка звичка, зумовлена, однак, не стільки бажанням денотата чи іншими суб'єктивними причинами, скільки об'єктивними природними чинниками, наприклад: *Ahmet kahve sever* – “Ахмет любить каву” (цей факт з погляду мовця постає як природна властивість особи, яка не залежить від її особистого бажання). Порівняймо з реченням: *Ahmet kahve seviyor* з однаковим перекладом українською мовою (концепт хабітативної суб'єктивно обумовленої дії). Використання такої форми присудка у висловленні спричинене тим, що мовець інтерпретує дію не як об'єктивно-природну, а як зумовлену бажанням, індивідуальною мотивацією мовця або іншими, неприродними (необ'єктивними) чинниками, а тому дія постає як нестабільна, змінна. Таким чином, ми доходимо висновку: аорист і презенс співвідносні як засіб локалізації висловлення в теперішньому часі, однак перший з них позначає дію постійну, стабільну, обумовлену об'єктивно, яка має статус звички або риси, набутої від природи або спричиненої природними чинниками, а другий – дію не постійну, не стабільну, обумовлену бажанням референта (див. нижче приклад (1)) або, рідше, чинниками, які не являють собою природну рису характеру денотата (приклад (2)). При цьому міра об'єктивного (природного) чи суб'єктивного (індивідуального) у чинниках, що спричиняють дію, визначається саме мовцем, який про цю дію повідомляє. Порівняймо приклади: (1) *Sen kitap okur musun?* – “Ти читаєш книжки?”, *Okurum* – “Читаю” і *Son yıllarda kitap okumuyorum* – “Останніми роками я не читаю книжки”. (2) *Bu çocuk çok ağlar* – “Ця дитина багато плаче (> вона плаксива від природи > фактично це її постійний стан)” і *Bu çocuk çok ağlıyor* – “Ця дитина багато плаче (> це не природно/об'єктивно спричинена звичка, а дія, викликана іншими, не природними / не об'єктивними чинниками)”.

Така тонка функціональна різниця чітко простежується на прикладі дієслова *sevmek*: *Ahmet tatlı sever* – *Ahmet Ayşe'yi seviyor* – “Ахмет любить солодощі” – “Ахмет любить Айше”. Якщо в першому випадку використання презенса замість аориста можливе залежно від того, як мовець розцінює повідомлювану ним дію – об'єктивно (природно) чи суб'єктивно (індивідуально) обумовлену, то в другому випадку мовець не може вдатися до аориста, оскільки любов Ахмета до Айше не може бути природно обумовленим явищем (перманентним, регулярним станом), тим більше звичкою денотата – це дія, яка може бути лише наслідком суб'єктивних чинників, тому мовець не може навіть теоретично використати аорист. Наведемо ще декілька прикладів: *Yazları deniz banyosu alırım* – “Улітку я приймаю сонячні ванни” (я розцінюю цю звичку як регулярну, незмінну, об'єктивну рису свого характеру; я приймаю їх тому, що не можу не приймати > це природно обумовлена звичка, яка має статус постійної риси характеру), *Sabahları erken kalkarım* – “Уранці я встаю рано” (я встаю рано > я не можу не вставати рано > це природно обумовлена звичка), *O, günde sekiz saat uyur* – “Він спить вісім годин на добу” (спить вісім годин > на мою думку – думку мовця – не може не спати > це зумовлено природними факторами), *O, yemek*

pişirir, ev temizler, çamaşır da yıkar – “Він (завжди) готує їжу, прибирає в домі, а також пере білизну” (з погляду мовця, усі ці дії спричинені об’єктивними чинниками, наприклад: “він виконує домашні справи” > “допомагає своїй дружині” > “не може не допомагати, тому що це об’єктивна риса його характеру”), *Oya daima arkadaşlarına yardım eder* – “Ойя завжди допомагає своїм друзям” (див. попередній коментар).

Відмінність концепту атемпоральної дії від концептів хабітативної об’єктивно та суб’єктивно обумовлених дій полягає в тому, що перша з них усіма мовцями сприймається як перманентна (регулярна), об’єктивна, постійна, оскільки явно спричинена об’єктивними природними чинниками і є такою, що беззастережно визнається всіма членами людського колективу; друга лише *розцінюється* мовцем як об’єктивна, спричинена природними чинниками, але ці чинники є імпліцитні, сама дія, що лежить в основі концепту, не є незаперечною й об’єктивною для всіх мовців і кимсь іншим може бути інтерпретована як тимчасова, зумовлена суб’єктивно, індивідуально. Проблема співвідношення й різниці між названими концептами, які позначаються за посередництвом аориста, і схожими концептами, що реалізуються за допомогою презенса, може бути розв’язана лише в категоріях функціональної граматики з урахуванням людського фактора.

Аорист постає також як засіб локалізації висловлення в майбутньому відтинку часу. Ця його функція безпосередньо виходить з прототипового значення – позачасової локалізації дії: дія відбувалася в минулому, відбувається зараз і *відбуватиметься* > *може відбуватися* в майбутньому. У цій своїй функції аорист співвідноситься насамперед з футурумом і, частково, з імперативом та дезидеративом.

З теоретичних положень, наведених вище, стає зрозуміло, що комунікативна функція аориста реалізується передусім у напрямку повідомлення про факт, явище – це реалізація інформативної підфункції. Загалом можна сказати, що комунікація – це насамперед висловлення у вигляді повідомлення кому-небудь про що-небудь [Штелинг 1996: 5]. Висловлення-повідомлення завжди передбачає наявність мовця (адресанта), співрозмовника (адресата) і теми повідомлення (факту). Крім інформативної підфункції для мовних (граматичних) категорій і форм ми виділяємо ще дві підфункції: 1) імпресивну – чинення впливу на мовця; 2) емотивну – вираження мовцем самого себе, своїх емоцій. Аорист у функції локалізатора висловлення в майбутньому відтинку часу постає як такий, що виконує дві з названих підфункцій: а) інформативну – повідомлення майбутнього факту; б) імпресивну – наказ адресатові щодо виконання певної дії в майбутньому. Розгляньмо ці підфункції детальніше.

В інформативній підфункції в основі розрізнення корелятивних видо-часових форм, що локалізують висловлення в майбутньому – а саме аориста й футурума, так само як і при диференціації аориста й презенса, лежить суб’єктивний чинник – інтерпретація повідомлюваної дії мовцем. Аорист використовується для оформлення повідомлення про дію, яку мовець розцінює як потенційну, таку, що може відбутися в майбутньому з тією чи іншою мірою вірогідності. Концепт майбутньої потенційної дії імплікує в собі такий зміст: дія не є заздалегідь запланована, мовець вважає, що вона потенційно / можливо / вірогідно відбудеться в майбутньому, наприклад: *Babam yarın köyden döner* – “Мій батько завтра повернеться з села” (> можливо, повернеться / вірогідно, повернеться), *Bu işi yarın yaparım* – “Цю роботу я зроблю (> можливо, зроблю) завтра”. Висловлення, оформлене аористом у цій функції, може містити спеціальні модальні лексичні маркери, що вказують на вірогідність / потенційність майбутньої дії: *Belki yarın gelirler* – “Можливо, вони прийдуть завтра”, *Galiba birazdan yağmur yağar* – “Мабуть, через деякий час почнеться дощ”. До таких маркерів також належать слова *herhalde* – “мабуть / точно” (специфічна модальна лексична одиниця, яка позначає вірогідність / потенційність, пов’язану з упевненістю, і є корелятивною так званій стверджувальній модальності – *kuvvetlendirme ve ihtimal*), *mutlaka* – “обов’язково”. Наявність модальних лексичних маркерів свідчить про хай не “стовідсоткову”, однак все ж таки доволі вірогідну ознаку необхідності використання у висловленні аориста. Якщо мовець інтерпретує дію не як вірогідну, а як *заздалегідь заплановану*, то навіть за наявності перелічених модальних маркерів обов’язковим є використання футурума. Підкреслимо: різниця між аористом і футурумом пролягає не по лінії “впевненість-невпевненість” мовця в тому, що дія

відбудеться, а по лінії “запланованість-незапланованість” дії (концепт майбутньої інтензивної дії). Приклади: *Bisikletini yarın tamir edeceğim* – “Я полагоджу твій велосипед завтра” (> що дію я запланував); порівняймо: *Bisikletini yarın tamir ederim* – “Я полагоджу (> можливо, полагоджу), або я можу полагодити твій велосипед завтра” (вірогідність, потенційність > змога); порівняймо також: *Belki yarın geleceğim* – “Можливо, я прийду завтра” (> я планую прийти й, вірогідно, прийду) і *Belki yarın gelirim* – “Я, можливо, прийду завтра (> я не планую, але, може, й прийду).

Аорист використовується у висловленнях, які є реакцією на репліку співрозмовника, що носить характер прохання, пропозиції. Ця функціональна особливість безпосередньо виходить з попередньої функції “повідомлення потенційного факту” і може бути названа “реципрокне повідомлення”; мовець, реагуючи на висловлення співрозмовника, звернене до нього, у відповідь повідомляє про можливість або неможливість реалізації факту, який є темою висловлення співрозмовника. Зазначимо, що вихідна репліка співрозмовника найчастіше також оформлюється аористом (див. нижче: “аорист як маркер ввічливості”). Наприклад: *Baba, bisikletimi tamir eder misin?* – *Tabi ederim* – “Татку, ти полагодиш мій велосипед (> ти можеш полагодити)?” – “Звичайно, полагоджу (> можу полагодити)”, *Yarın bir parti yapacağız. Gelir misin?* – *Mutlaka (herhalde) gelirim* – “Завтра ми влаштуємо вечірку. Ти прийдеш (> зможеш прийти)?” – “Обов’язково прийду (> зможу прийти)”.

Реципрокне повідомлення може являти собою реакцію не лише на висловлення співрозмовника, але й на ситуацію (у цьому разі можливе як звертання до співрозмовника – двоспрямована комунікація, так і звертання мовця до самого себе – односпрямована комунікація), наприклад: *Derken kapı çalındı. Zehra hanım çok korkmuştu. Kapı merçeğinden dışarıya baktı ama kimseyi göremedi. “Saklanmıştı herhalde hırsız. Hemen 155’i ararım” diye düşündü.* – “Несподівано подзвонили в двері. Пані Зехра дуже злякалася. Вона подивилася у дверне вічко, але нікого не побачила. “Злодій, мабуть, сховався. Зараз подзвоню 155 (номер служби порятунку)”, – подумала вона.” (> подзвоню > можу подзвонити, щоб запобігти непередбачуваній ситуації). У цих ситуаціях майже ніколи неможливе використання інших часових форм, особливо це стосується випадку відповіді на прохання, пропозицію, оформлену аористом – тут використання форми аориста в повідомленні-відповіді є обов’язковим. Разом з тим, коли йдеться про інтерпретацію мовцем дії не як потенційно можливої, а як бажаної (тут не йдеться про інтензивність, а про спонтанне бажання та / або необхідність), зазвичай використовується не аорист, а футурум або, частіше, дезидератив – першої особи однини і множини. Наприклад, якщо той самий зразок трансформувати у вигляді висловлення *Hemen 155’i arayayım*, то в цьому випадку йтиметься не про можливість, а про бажання мовця виконати дію – дія є не стільки потенційно можливою, скільки бажаною (концепт спонтанно-інтензивної або бажаної дії). Поряд з цим слід зазначити, що спонтанна дія може виявлятися не лише як спонтанно-інтензивна / бажана (позначається за посередництвом футурума або дезидератива, які є дублетними в цьому своєму функціонуванні й розрізняються швидше на рівні частотності функціонування), а й як спонтанно-потенційна – майбутня дія, ідея здійснення якої виникає безпосередньо в момент комунікації, а її реалізація розцінюється мовцем як можлива, вірогідна (у таких випадках завжди імплікується смисл “я зроблю > я можу зробити”);

Аорист як засіб локалізації висловлення в майбутньому відтинку часу може позначати не лише потенційну можливість / вірогідність того, що дія реалізується, але й потенційну змогу / спроможність особи (мовця або третьої особи) виконати дію, що є предметом висловлення, наприклад: *Bunu ancak o yapar* – “Лише він може (зможе) це зробити”, *Ali bu sudan geçer* – “Алі може / зможе перейти цю калюжу (річку)”. У цьому використанні аорист майже завжди постає як дублет форм можливості чи неможливості: *Hadi çocuklar, uzun eşek oynayalım. – Bak orada gerçek bir eşek var. – Sen eşeğe binebilir misin? – Tabi binnerim.* – “Гайда, хлопці, пограймо в “довгого віслюка!”” – “Дивись-но, там справжній віслюк!” – “А ти можеш (міг би) сісти на нього (на віслюка)?” – “Звичайно, можу”. У цій конкретній реалізації узагальнюються фактично всі функції аориста, описані вище: природна властивість / риса характеру, можливість реалізації дії тощо (концепт потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію). Якщо провести паралелі з відповідними мовними засобами

української мови, побачимо, що переважна більшість концептів, які реалізуються в турецькій мові за посередництвом аориста, не є релевантними для української мови. Так, концепти майбутньої потенційної дії, облігаторно-потенційної дії, майбутньої спонтанної дії, реципрокного повідомлення не мають відповідників у сучасній українській мові й перекладаються лише за посередництвом майбутнього часу, при цьому, звичайно, всі можливі семантичні відтінки аориста повністю або принаймні майже повністю втрачаються (виняток становить лише випадок використання лексичних маркерів на зразок “можливо”, “вірогідно”, “мабуть” тощо у разі їхньої наявності в оригінальному турецькому повідомленні, оскільки вони зовсім не є обов’язковими). Натомість концепт потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію має своїм еквівалентом в українській мові дієслово доконаного виду в супроводі модального дієслова “могти” у теперішньому або майбутньому часі й у відповідній особі (приклади див. вище).

В імпресивній підфункції аорист, локалізуючи висловлення імперативного характеру в майбутньому відтинку часу, постає як засіб впливу на співрозмовника у вигляді наказу до реалізації тієї чи іншої дії. Виконуючи імпресивну функцію, аорист входить як складовий елемент до низки граматичних форм з імпресивно-імперативною семантикою: імператив (наказовий спосіб) – футурум – аорист – аналітико-синтетична форма дієслова на позначення швидкості (*tezlik eylemi*) – форма умовного способу + граматикалізований вигук *-a / -e*. Граматичні форми з імперативною семантикою, наведені в представленому ланцюзі, варіюють за мірою категоричності висловлюваного наказу та місцем на шкалі ввічливості. Так, імператив постає як найкатегоричніша форма наказу, нейтральна за шкалою ввічливості, наприклад: *Bu işi sen yap* – “Ти зроби цю роботу”, *Yazıyı yarına çevir* – “Переклади цю статтю на завтра”, *Öbür gün saat yedide gel* – “Приходь післязавтра о сьомій”. Футурум являє собою категоричну форму наказу (нейтрального за шкалою ввічливості, а інколи й брутального), пов’язаного з: 1) необхідністю виконання дії співрозмовником (модальність зобов’язання): *Bu işi sen yapacaksın* – “Цю роботу зробиш ти (> ти повинен / маєш її зробити)”); 2) погрозою з боку адресанта: *Paramı yarın getireceksin* – “Принесеш мої гроші завтра (> інакше буде гірше). Аорист є формою наказу, за своєю модальною характеристикою більш ввічливою, ніж попередні, пов’язаною з можливістю або дозволом щодо реалізації факту: *Bu işi yarın yaparsın* – “Ти зробиш цю роботу завтра (> ти можеш зробити > я тобі дозволяю зробити цю роботу завтра), *Paramı yarın getirirsin* – “Принесеш мої гроші завтра (> ти можеш їх принести завтра > я дозволяю тобі принести їх завтра)”. Таким чином, у перелічених випадках ми маємо справу з концептом облігаторно-потенційної дії (у спрямуванні на другу особу) і концептом дозволу. Аналітико-синтетична форма швидкості, серед функцій якої є, зокрема, й імпресивна, позначає наказ, ввічливіший за свою модальною характеристикою, ніж наказ, який позначається формою імператива; такий наказ, на відміну від позначуваного аористом або футурумом, не є пов’язаний з модальністю зобов’язання, можливості / дозволу, наприклад: *Bu yazıyı yarına çeviriver* – “Переклади-но цю статтю на завтра”, *Ahmet odama geliver* – “Ахмете, зайді-но до моєї кімнати”. Щодо останньої з низки перелічених форм, то умовний спосіб з граматикалізованим вигуком *-a / -e* як імперативна форма можливий лише у фамільярому спілкуванні, а отже не має оцінки за шкалою ввічливості: *Hadi, geç, şöyle otursana* – “Давай-но, прохось, сідай там”, *Niye duruyorsun kapıda? Girsene içeriye* – “Чого це ти стоїш у дверях? Давай, прохось усередину”. Ця форма може також мати модальне наповнення невдоволення – мовець висловлює невдоволення щодо дій, виконаних співрозмовником: *Ne oluyor? Niye susup duruyorsun? Ne olduğunu söylesene* – “Що відбувається? Чого це ти мовчиш? Скажи, що трапилось”.

У турецькій мові, так само як і в українській, трапляються випадки використання теперішніх часових форм (у турецькій мові це аорист та презенс) для позначення минулої дії (концепт наративної дії). Такі способи локалізації висловлення в минулому часі за посередництвом теперішніх часових форм використовуються насамперед у наративних текстах, коли мовець розповідає про певну низку фактів – подій, що сталися в минулому, наприклад: *Günlerden bir gün Hoca komşusundan bir kazan alır, işini bitirir, sonra içerisine küçük bir tencere koyar, komşusuna götürür...* – “Одного дня Ходжа бере у свого сусіди казан, використовує його, потім кладе всередину маленьку каструлю й відносить назад сусідові...”.

Використання теперішніх часових форм для позначення минулих подій являє собою засіб актуалізації адресантом теми повідомлення. Мовець, удаючись до теперішнього часу, нібито переживає минулу подію, наголошуючи на її важливості, актуальності для себе, а відповідно й для співрозмовника. Використання минулого часу завжди подає факт як такий, що завершився й не має актуальності на момент мовлення, тоді як використання теперішніх часових форм ніби переносить комунікантів усередину описуваних подій, робить їх безпосередніми свідками або навіть й учасниками подій.

У турецькій мові для реалізації концепту наративної дії може використовуватися як аорист, так і презенс. Різниця між ними пролягає у сфері функціонально-семантичного. Аорист використовується в повідомленнях про “історичний факт”, який стався не безпосередньо з мовцем, а з третьою особою, швидше за все незнайомою мовцеві; ця подія сприймається мовцем як об’єктивний факт, який його безпосередньо не стосується – це можуть бути перекази про давні події, анекдоти, а також (рідше) події, що сталися з кимсь із знайомих мовця – з третьою особою, певною мірою віддаленою від мовця. Використовуючи аорист, мовець начебто відсторонюється від події, нейтралізує суб’єктивний чинник, демонструючи адресатові, що повідомлювана дія – не результат суб’єктивної думки самого мовця, а об’єктивний факт, почутий і лише переказуваний ним. Таким чином, у цьому випадку йдеться про відсторонену актуалізованість минулої дії. Натомість актуалізація подій, безпосереднім учасником яких був мовець або, рідше, учасником не був, але сприймає їх суб’єктивно, як такі, що безпосередньо стосуються його самого, близькі до нього, зумовлює переважне звертання до презенса. Використанням цієї видо-часової форми мовець наче сам включається в подію й, на відміну від попереднього випадку, розповідає не про “історичний факт” з позицій відстороненого спостерігача, а начебто зсередини події. Факт сприймається не як “історичний”, а як такий, що безпосередньо стосується мовця. Додамо, однак, що в сучасній турецькій мові інколи спостерігається перехрещення сфер використання аориста й презенса під час реалізації ними концепту наративної дії.

Вище вже зазначалося, що аорист в імпресивній функції локалізує дію в майбутньому відтинку часу, слугуючи, проте, не стільки засобом повідомлення, скільки впливу на співрозмовника у формі наказу. З цієї функцією співвідноситься випадок використання аориста для ввічливого прохання (концепт ввічливості). Формально ввічливе прохання постає у вигляді питальної форми аориста: *Kaleminizi verir misiniz?* – “Дайте, будьласка, ручку”, *Gelir misin?* – “Підійди, будьласка”.

Окрім власне функціонального навантаження, яке несе аорист в тому чи іншому висловленні в процесі комунікації, коли його використання часто обумовлене суб’єктивною інтерпретацією мовцем дії, аорист має ще й стилістичну забарвленість: серед усієї сукупності функціональних стилів турецької мови (офіційно-ділового, або канцелярського, наукового, газетно-публіцистичного, розмовного та стилю художньої літератури) аорист постає як маркер офіційно-ділового (канцелярського) та наукового стилів. Норма турецької мови не дозволяє використання в двох зазначених стилях таких часових форм, як презенс (відповідно й визначений імперфект), претерит й абсентив без показника стверджувальної модальності [Сорокін 2003-2: 134–137; Сорокін 2003-3: 233–236; Сорокін 2003-5: 266–275].

Для локалізації дії в площині теперішнього та майбутнього часів у тексті, який належить до офіційно-ділового або наукового стилю, вдаються до аориста. Наприклад: (1) Офіційно-діловий стиль: *Anonim şirket, bu Tüzüğe göre ve Ukrayna Şirketler Kanunu, Ukrayna Ticaret Şirketleri Kanunu, Girişimcilik Hakkında Ukrayna Kanunu, Kıymetli Evraklar ve Değerli Kağıt Borsası Hakkında Ukrayna Kanunu ve ilgili diğer kanunlar gereğince faaliyet gösterir...* – “Акціонерне товариство здійснює господарську діяльність згідно із “Законом України про господарські товариства”, “Законом України про підприємництво”, “Законом України про цінні папери та фондову біржу” та іншими відповідними законами...”. (2) Науковий стиль: *Köpük yardımıyla petrol çıkarımı süreci şöyle gösterilebilir. Köpüğün gözenekli ortamın içine pompalanmasından sonra kabarcıkları önce giriş mukavemeti az olan en büyük buhar kanallarına girer. Büyük gözenekler köpükle doldukça köpüğün büyük kanallarda yüksek viskozitesi nedeniyle katman boyunca itilmesi için gerekli basınç çabucak artar. Basıncın artışı köpüğün daha az çaplı gözeneklere girmesini sağlar ve gittikçe tüm katman köpükle dolmuş olur –*

“Процес витіснення нафти піною може бути описаний таким чином: після нагнітання піни в пористе середовище бульбашки її проходять спочатку в найбільші парові канали, вхідні опори яких мінімальні. У міру заповнення великих пор бульбашками піни тиск, потрібний для проштовхування її далі по пласту, швидко наростає, оскільки піна має підвищену в’язкість у великих каналах. Зростання тиску спричиняє те, що піна починає надходити в усе менші за діаметром пори й поступово вся товща пласта заповнюється нею”. Функціональними дублетами аориста в текстах офіційно-ділового й наукового стилів постають: а) футурум, переважно з афіксом стверджувальної модальності (-*acaktır*) – у текстах офіційно-ділового стилю (у зв’язку з цим порівняймо аналогічні тексти українською та англійською мовами: у перших з них завжди використовується теперішній (але не майбутній) час – це цілком співвідноситься з використанням аориста (див. наведений вище переклад прикладів); щодо англійських офіційно-ділових текстів, то в них завжди використовується майбутній час з допоміжно-модальним словом *shall* – свого роду стверджувальна модальність; це цілком співвідноситься з аналогічною формою турецької мови (-*acaktır*); б) прогресив (-*maktadır*) – переважно в науковому стилі для локалізації дії в теперішньому часі, наприклад: *Görünürdeki viskozitesi suyunkinden çok daha yüksek olduğundan köpük, iyi bir çıkarıcı maddedir. Bu da suya oranla köpük yardımıyla petrol çıkarım etkinliğini artırmaktadır. Suyun viskozitesinin artışı sağlayan diğer yöntemler, büyük miktarlarda nişasta gibi gerekli maddeleri isterken köpük hazırlanması için sıvı ağırlığına göre köpüklendirici maddenin % 0.2 ilâ 1’i kullanılmaktadır* – “Піна є добрим агентом для витіснення [нафти], оскільки її гадана в’язкість у багато разів більша, ніж у води. Це підвищує ефективність витіснення нафти піною порівняно з водою. Для приготування піни витрачається від 0,2 до 1% (від ваги рідини) піноутворюючих ПАВ, тоді як інші методи підвищення в’язкості води, наприклад, додавання крохмалю, вимагають значної кількості потрібних матеріалів” [Кохтев и др. 1987: 7–8]. Зазначені форми постають не як співвіднесені, а як фактичні дублети, оскільки можуть заміщувати одна одну, не викликаючи семантичних трансформацій і змішень.

Висновки. Аорист являє собою одну з ключових видо-часових форм турецької мови. Складність функціонально-типологічного дослідження полягає в тому, що в українській мові немає еквівалентних граматичних засобів, які перекривали б семантичні варіанти, властиві турецькому аористові. Можливе лише виділення набору граматичних та лексичних засобів української мови, які є адекватними (але не еквівалентними) засобами перекладу турецького аориста українською мовою. До таких засобів належать теперішній час (він реалізує всю сукупність концептів, що входять до фреймів теперішньої дії й позначаються за посередництвом турецького аориста, а також концепт наративної дії), майбутній час (реалізує всю сукупність концептів, що входять до фрейму майбутньої дії й позначаються за посередництвом турецького аориста), а також лексичні модальні маркери на зразок “можливо”, “ймовірно”, “вірогідно”, “безсумнівно” тощо, які не є облігаторними, але можуть використовуватися для уточнення певних семантичних відтінків аориста під час його перекладу українською мовою. Функціонально-типологічне дослідження дало змогу дійти висновку про неможливість еквівалентного відображення турецького аориста українською мовою, що спричиняє значні семантичні втрати під час перекладу. Концептуальна структура турецького аориста містить такі складники: майбутня потенційна дія (часто з лексичними маркерами на зразок *belki, galiba, herhalde, şüphesiz, kuşkusuz* тощо); облігаторно-потенційна дія у спрямуванні на другу особу; майбутня спонтанна дія; концепт дозволу; концепт ввічливості; концепт реципрокного повідомлення; концепт потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію.

Серед перспектив майбутніх функціонально-типологічних досліджень темпорально-аспектуального комплексу турецької та української мов – система футуральних видо-часових форм, дескрипція специфіки комунікативної реалізації перифрастичних форм; система дієприкметникових форм з урахуванням їх функціонально-комунікативних особливостей; функціонально-семантичне поле модальності як складник темпорально-аспектуального комплексу турецької мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Балли Ш.* (1955) *Общая лингвистика и вопросы французского языка.* – М.: Изд-во иностранной л-ры.
- Бондарко А.В.* (1984) *Функциональная грамматика.* – М.: Наука.
- Кохтев и др.* (1987) *Кохтев Н.Н., Голуб И.Б., Солганик Г.Я. Практическая стилистика русского языка. Сборник упражнений.* – М.: Высшая школа.
- Красных В.В.* (2002) *Этнопсихолингвистика и лингвокультурология.* – М.: Гнозис.
- Кубрякова и др.* (1991) *Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи.* – М.: Наука.
- Падучева Е.В.* (1996) *Семантические исследования.* – М.: Языки русской культуры.
- Сорокін С.В.* (2003)-1 *Турецький презент у функціональному аспекті // Проблеми семантики слова, речення, тексту.* – № 9. – С. 336–343.
- Сорокін С.В.* (2003)-2 *Концепт перфектності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я.* – № 42. – С. 133–137.
- Сорокін С.В.* (2003)-3 *Концепт абсентивності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта // Культура народів Причорномор'я.* – № 43. – С. 233–236.
- Сорокін С.В.* (2003)-4 *Аспектуальні та темпоральні характеристики турецького імперфекта // Проблеми семантики слова, речення, тексту.* – Вип. 11. – С. 115–121.
- Сорокін С.В.* (2003)-5 *Категорія перфекта в турецькій мові (функціональний та лінгвокогнітивний аспекти) // Мова і культура.* – Вип. 6. – Т. V. – Ч. 2. – С. 266–275.
- Штелинг Д.А.* (1996) *Грамматическая семантика английского языка: Фактор человека в языке.* – М.: МГИМО-Черо.
- Щерба Л.В.* (1974) *Языковая система и речевая деятельность.* – Л.: Изд-во ЛГУ.
- Acarlar K.* (1972) *Türkçe'de geniş zaman (Muzari) // Dilbilgisi Sorunları II.* – Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Sorokin S.V.* (2003) *Türkçe'de İşlevsel Dilbilgisi Araştırmaları // Йылдыз.* – 2003. – № 3. – С. 95–102.

ДОВІДНИКИ

- ЕУМ (2000) *Українська мова. Енциклопедія.* – К.: В-во “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана.
- ЛЭС (1990) *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия.

Дата надходження до редакції
1.12.2005